

ШАРҚ АЛЛОМАЛАРИНИНГ МУСИҚИЙ АСАРЛАРИДА ЧОЛГУЛАР ТАСНИФОТИ ШАКАРОВ САРДОР

С.С Жумаев

илмий раҳбар: ЎзДСМИ

чолғу ижрочилиги кафедраси профессор ЎзДСМИ Чолғу ижрочилиги
Мутахассислиги магистранти

Аннотация: Ушбу мақолада миллий мусиқамизнинг тарихан шакилланишида буйук бобокалонларимизнинг сайи ҳаракатлари, Шарқ мусиқа назариясини янги ривож поғонасига кўтарилиши, мусиқий чолғуларнинг таснифоти ва бугунги замон мусиқа илмининг ривожланишига ҳамда Миллий мусиқамизнинг ижтимоий-маънавий, бадиий-эстетик ва тарбиявий имкониятларини тарихан шакилланиш тахлили акс этади.

Калит сўзлар: Чолғу, қонун, гиччак (ғижжак), уд, қўлэзма, истеъдод, табиат, ўлжа, мусиқа, муаллим, китоб, санъат, асар, оҳанг, манба, илм-фан.

Аннотация: В данной статье отражены усилия наших великих предков в историческом становлении нашей национальной музыки, подъем на новый уровень теории восточной музыки, классификация музыкальных инструментов и развитие современной музыкальной науки, а также социально-духовный, художественный, эстетический и воспитательный потенциал нашей национальной музыки.

Ключевые слова: Инструмент, закон, гиччак, уд, рукопись, талант, природа, добыча, музыка, учитель, книга, искусство, произведение, мелодия, источник, наука.

Annotation: This article reflects the efforts of our great ancestors in the historical formation of our national music, the rise of Oriental music theory to a new level, the classification of musical instruments and the development of modern music science, as well as the socio-spiritual, artistic, aesthetic and educational potential of our national music.

Keywords: Instrument, law, gichchak (gijjak), ud, manuscript, talent, nature, prey, music, teacher, book, art, work, melody, source, science.

Мусиқий чолғуларнинг содда кўринишлари инсон жамиятининг илк босқичларида пайдо бўлган. Дастлаб, ҳали табиат ҳодисаларини англаб етмаган даврларда инсон кўп жиҳатдан ожиз бўлиб, ўзини муҳофаза қилиши учун зарур бўлган воситаларни топиш йўлида кўп ҳавф-хатарларни бошидан кечирган. Ибтидоий одам даставвал ўлдирган ўлжасига қорин тўйғизиш манбаи сифатида қараган бўлса, секин-аста унинг ақлий тафаккурини ривожланиши ундаги идрок ва ҳиссиёт доирасини кенгайтириб борган. Пировардида, у ҳайвон терисини ичи бўш буюмларга қоплаган, қуриган ичакни эса ёғочга тортиб, уларнинг барчасини садолантиришга ҳаракат қилган. Бунинг замирида илк мусиқий қуроллар пайдо бўлиб, секин-аста содда мусиқий қурол мусиқа чолғусига айланган.

Торли чолғуларни пайдо бўлиши борасида ёзма манбаларда турли ривоятлар ва фикрлар келтирилган. Жумладан, Ўрта аср алломаси Зийа-ад Дин Нахшабий (XIVаср) ўзининг “Тўтинома” асарида торли чолғуларни келиб чиқиши борасида шундай ривоятни келтирган: “Кунларнинг бирида йўлдан толиққан олим дарахт тагига дам олгани ўтириб, тасодифан дарахтда ўтирган маймунга кўзи тушади ва уни кузата бошлайди. Дарахтда тинимсиз сакраётган маймун беҳос учли шохга қорнини йиртиб олиб, ичаклари дарахт шохларига илиниб қолади. Дарахт шохларида қуриб қолган ичаклар шамолда тебраниб, ёқимли овоз таратаётганидан таажжубда қолган олим, дарахт чўпини эгиб, унга қуриган ичакни тортади ва чўп учига қовоқ ўрнатади. Ўзига хос бир мусиқа чолғуси пайдо бўлади”[1,Б.155].

Ушбу ривоят нафақат торли чолғуларнинг пайдо бўлиши, балки инсонни ер юзида мослашиб боришида табиатнинг ўзи йўл кўрсатувчи бўлганлигини англатади.

Шарқда қайси бир олим ўз камолот мақомини топар экан, музиканинг мўтабарлигига бефарқ бўла олмайди. Натижада бугунги кунда “шарқ мусиқаси” деб ном олган араб, форс ва турк миллатларининг муштарак хусусиятларига эга мусиқаси, мусиқа илми вужудга келди. Жумладан, Абу Юсуф ибн Исҳоқ Киндий (IX аср) “Музикий таълиф тўғрисида катта рисола”, “Мусиқа санъатига муқаддима рисола”, “Музикий таълиф қилиш санъати ҳақида рисола”, “Музикий ийқоъ ҳақида рисола”, Абу Наср Форобий (IX-X асрлар) “Катта мусиқа китоби”, “Мусиқа ҳақида сўз”, “Ийқоълар таснифи ҳақида китоб”, Абу Али ибн Сино (IX-X асрлар) “Шифо китоби”, “Донишнома”, “Мусиқа илми тўплами”, Абу Мансур ибн Зайла “Мусиқага оид тўлиқ китоб”, Абу Абдуллоҳ Хоразмий “Илмлар калитлари”, Мароғали Хожа Абдулқодир Найий “Асосий музикий даврлар”, “Куйлар мақсадлари”, Сафиуддин Абдулмўъмин Урмавий “Шарафга лойиқ рисола”, “Музикий даврлар ҳақида китоб”, Абдурахмон Жомий “Мусиқа илми рисоласи”[2,Б.3.] Нажмиддин Кавқабий “Мусиқа илми рисоласи”, “Ўн икки мақом баёнига бағишланган рисола”, Зайнулобидин Маҳмуд Хусайний “Мусиқа илми ва амаллари қонунлари”, Дарвеш Али Чангий “Шодлик тухфаси” каби асарлари билан мусиқа илмининг муайян даври мукамал назариясини яратдилар. Яқин ва Ўрта Шарқда мусиқа илмининг ривожланишида энг аҳамиятли даврлардан бири – Шарқ уйғониш даври, яъни IX-X асрлардир. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, бу даврда Яқин ва Ўрта Шарқда чолғушунослик бўйича тўрт муҳим асар яратилди. Улар сирасига Форобийнинг “Катта мусиқа китоби”, Ибн Синонинг “Мусиқа илми тўплами”, Ибн Зайланинг “Мусиқага оид тўлиқ китоби” ва ниҳоят Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг “Илмлар калитлари” энциклопедик асарининг “Мусиқа ҳақида” аталмиш боби. Мазкур тўрт асар Шарқда мустақил чолғушунослик фани вужудга келишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди.

Ўрта аср буюк мутафаккири Абу Наср Форобий (873-950) - Шарқ чолғу-шунослик илмининг асосчиларидан. Шарқда Форобий ёки Абу Наср Форобий (Ғарбда - Alfarabius) номи билан машҳур алломанинг тўлиқ исми шарифи - Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ўзлуқ ибн Тархон ал-Форобий ат-Туркий ал-Муаллим ас-соний. Бу тўлиқ исми шарифда Абу Наср кунядир, Муҳаммад - унинг ўз исми, Муҳаммад - отасининг исми, Ўзлуқ - бобосининг исми, Тархон - катта бобосининг исми, Форобий - унинг туғилган жойи Форобга нисбат қилиб олинганлиги бўлса, Туркий - унинг келиб чиқиши туркий эканига ишора ва Ал-муаллиму-с-соний (иккинчи муаллим) замондошлар ва халафлар томонидан берилган юксак илмий унвондир[3,Б.9.]

Абу Наср Форобий жуда бой илмий-ижодий мерос қолдирди. У мантик, нафс, сиёсат, риёзиёт, кимё, фалсафа, мусиқага оид асарлар ёзди. Ғарбда Алфарабиус деб аталган Форобийнинг Европа маданиятига ҳам таъсири каттадир. Шунингдек, Форобий мумтоз ва фаол мусиқачи, уд созида беназир ижрочи ҳам бўлган. Ибн Аби Усейбианинг ёзишича, Форобий Арастудан кейинги иккинчи муаллим[4.Б.175.] Дунё билан ҳеч иши йўқ эди, “ўлмас овқат”га чидаб яшайдиган, қаноатли одам эди. Унинг феъл-атвори худди қадимги файласуф ҳақимлар одобига ўхшаган.

Абу Наср Форобийнинг илмий меросида музикий рисоалар муҳим ўрин тутди. Қадим юнон мутафаккирлари ва Ўрта аср Шарқ файласуфлари мусиқа илмини риёзиёт (математик фанлар)нинг таркибий қисми, риёзиётни эса фалсафанинг ажралмас бўлаги деб қараганлар. Абу Наср Форобийнинг “Катта мусиқа китоби” юқорида санаб ўтилган тўрт асар ичида энг аҳамиятлигидир[5.Б.9.] Чунки бу асар қолган уч асарнинг яратилишига тўртки бўлган. Абу Мансур Ибн Зайла (XI аср) ўзининг “Мусиқага оид тўлиқ китоби”да Форобийнинг чолғушуносликка оид асарларидан иқтибослар келтиради. XV асрнинг мусиқа назарийчиларидан бири, Шарқнинг йирик шоири ва мутафаккири Абдурахмон Жомий ўзининг “Мусиқа ҳақида рисола” асарида Форобийни буюк мусиқашунос олим сифатида тилга олади. Демак, Форобий Ўрта асрларнинг буюк мусиқашуноси сифатида ўша давр алломалари томонидан ҳам тан олинган. У моҳир созанда, бастакор, йирик мусиқа назарийчиси бўлиши билан бирга манбаларда “қонун”, “ғиччак” (ғижжак) ҳамда “уд” деб номланадиган мусиқа асбобларини ихтиро қилган дейилади. Бу буюк ижодкорнинг баъзи мусиқа асарлари Эрон ва Шарқнинг бошқа мамлакатларида ҳозирга қадар ҳам ижро этилиб келинаётганлиги ҳақида маълумотлар бор. Форобий мусиқа назариясига бағишлаб бир қатор асарлар ёзган.[6,Б.10.] Бу асарларнинг баъзилари бизгача етиб келган, аммо баъзилари бизгача етиб келмаган, бироқ, турли

манбаларда номлари айтиб ўтилган. Аввал ҳам, ҳозир ҳам Форобийнинг мусиқа илмига оид асарлари сони ва номланишлари борасида муаллифлар ўртасида турли фикрлар мавжуд. Масалан, Бу ҳақиқий Форобийнинг тўрт жилдли “Мусиқага оид” номи асари бор деган гап билан чекланса, Форобийнинг Ибн Аби Усайба санаб ўтган 112 та асарининг номланишига қараб ўндан ортиғи мусиқага оид, деб тахмин қилиш мумкин. Таниқли тадқиқотчи, инглиз шарқшунос-мусиқашуноси Г.Фармер эса 11 та асарни Форобийнинг соф мусиқий рисолалари ёки билвосита мусиқага алоқадор асарлар, деб билган. Г.Фармер Форобий мусиқа назариясига доир бир қанча асарлар ёзган. У бу асарларни Форобийнинг мусиқага доир қизиқарли, назарий материалларни ўз ичига олган илмларнинг таснифи бўйича асарларининг араб ва лотин тилидаги нусхаларини ўрганиш асосида нашр этган. Фармернинг Форобий мусиқа назарияси ҳақидаги китоби “Форобийнинг мусиқа ҳақидаги арабча - лотинча асарлари” номи билан 1934 йилда эълон қилиниб, 1960 йилда қайта нашр этилди. Унда бир неча йиллик тадқиқотлар умумлаштирилган. Кўпчилик олимлар берган ва бир қатор манбалар кўрсатган маълумотларга кўра, Абу Наср Форобийнинг бизгача етиб келган асарлари қуйидагилардан иборат:

1. “Катта мусиқа китоби. Бу китобнинг тўлиқ танқидий матни нашр этилган. У тўлалигича фақат француз тилига эркин таржима қилинган, баъзи қисмлари кўп тилларга (масалан, ўзбек, қозоқ, рус, лотин тилларига) ўгирилган. Хусусан, 1840 йилда немис шарқшуноси Ланд китобнинг чолғу асбобларига оид қисмини лотин тилига таржима қилган. XX асрнинг 30-йилларида “Катта мусиқа китоби” барон Рудольф Д. Эрланже томонидан француз тилига тўла таржима қилиниб, “Араб музикаси” тўпламида чоп этилган. Ушбу таржима орқали Форобий мероси Европага кенг жорий қилинган. Унинг қўлёзма матнлари дунёнинг турли кутубхоналарида сақланади. Энг қадимий матни 1138 йил Ибн Божжа учун кўчирилган бўлиб, Мадрид кутубхонасида 602-рақам остида сақланмоқда. 1257 йил кўчирилган Истанбул кутубхонасида 22-рақам остида сақланаётган, 1347 йил кўчирилган, Милан кутубхонасида 289-рақам остида сақланаётган ва 1089 йил кўчирилган матндан 1537 йил кўчирилган Лейден кутубхонасида 1427-рақам остида сақланаётган матнларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Форобий таваллудининг 1100 йиллиги муносабати билан араб олимлари Закариё Юсуф ҳамда Махмуд Ҳафний томонидан мавжуд қўлёзмалар асосида китобнинг мукаммал матни тайёрланиб, 1982 йилда нашр қилинди. Форобий ушбу асар муқаддимасида шундай дейди: “Катта мусиқа китоби” икки қисмдан иборат бўлган. Биринчисида ушбу илмнинг назарий ва амалий асослари ёритилган бўлса, иккинчиси - ўтмиш олимларининг мусиқа илмидаги “хатоларига” изоҳлар беришга қаратилган. Китобнинг ана шу сўнгги қисми бизгача етиб келмаган.

Иккинчидан, “Ийқоъ саноғи ҳақидаги китоб”. Мазкур китобнинг қўлёзма матни Истанбулдаги Маниса кутубхонасида 1705-рақам остида (59а-81в, давоми 88а-89в варақлар) сақланмоқда. Немис тилига таржима қилинган [7, Б.105-173.] “Ийқоълар китоби”нинг қўлёзма матни Туркиянинг Тўпқопи саройи Аҳмад III кутубхонасида 1878-рақам остида (160в-167абет) сақланмоқда. Немис тилига таржима қилинган 24. Ўзбек тилида Форобийнинг ийқоъ назариясига оид тадқиқот бор. [8, Б.131] “Илмлар саноғи” китобининг мусиқага бағишланган бўлими. У икки варақни ташкил этади. Ўрта аср Ғарб олимлари “De scientiis” деб атаганлар. Араб матни кўп бор нашр этилган. Рус, ўзбек, қозоқ ва бошқа бир неча тилларга таржима қилинган. “Илмларнинг пайдо бўлиши” асарининг мусиқага бағишланган қисмининг лотинча таржимаси “De ortu scientiarum” номи билан сақланган, рус тилидаги таржимаси ҳам бор, бу таржима асосида ўзбек тилига ҳам ўгирилди, аммо асли арабча матни сақланмаган. Абу Наср Форобийнинг. [9, Б.150-151.] бизгача етиб келмаган, аммо ўзга манбаларда эсланадиган мусиқа илмига оид асарлари қуйидагилар:

1. “Катта мусиқа китоби”нинг иккинчи китоби. Форобий уни “Иккинчи китоб” деб атади.

2. “Ийқоъга қўшимча нақра ҳақида сўз”. Бу асарни Ибн Аби Усайба эслаб ўтади, Махмуд Аҳмад Ҳафний уни “Ийқоъга қўшимча кўчиш ҳақида сўз” деб атади. Бу асарнинг номи турлича аталиб келинган. [10, Б.25.]

3. “Илмлар саноғи” аталмиш рисолаи илмлар таснифига оид муҳим асардир. Ҳатто Ғарбнинг кўплаб олимлари анна шу асар устида тадқиқот ишлари олиб борганлар. Асарнинг мусиқага бағишланган қисмида Форобий бу фаннинг предмети ва аҳамиятини айтиб ўтади. Яъни мусиқа илми амалий ва назарий қисмлардан иборат. Амалий қисм мусиқа асарларини инсон овози ва мусиқа чолғулар

ёрдамида ижро этиш ва бастакорлик санъатидир. Назарий қисм мусиқанинг келиб чиқиши мусиқа асарлари яратишнинг қонун ва қоидалари ҳақидаги илмдир. У беш бўлимдан иборат:

1. Овозлар ҳосил бўлишининг принциплари ҳақида;
2. Овозлар ҳосил қилишнинг усуллари ва ўзаро муносабатлари ҳақида;
3. Мусиқа белгилари ҳамда мусиқа овозлари нағмалар ва куйларнинг хусусиятлари ҳақида;
4. Мусиқа, тон-нағмаларининг ўлчови, интерваллар ҳақида;
5. Оҳанг ва куйлар асосида мусиқали композиция яратиш ҳақида.

Форобийнинг чолғушуносликка оид асарларидан, айтганимиздек, “Катта мусиқа китоби” энг машҳури ва салобатлигидир. Форобий бу китобда мусиқанинг кенг таърифини беради, асосий тушунчалар ҳамда мусиқа асарлари таркиб топадиган элементларни очиб беради. Баъзи ишонарли маълумотларга қараганда, Форобий 925-928 йиллар орасида ватанида бўлган ва Мансур ибн Нуҳ илтимосига кўра “Иккинчи таълим” деб аталган жуда катта ҳажмда бир қомусий асар ёзган. Бу асардан бизгача унинг мантикий бир парчаси ва шу асар таркибига кирган икки китоби етиб келди. Бу китоблардан бири “Птоломейнинг ал-Магестосига шарҳ”, иккинчиси мусиқа бўйича “Катта мусиқа китоби”дир. Булардан шундай хулоса қилиш мумкинки, “Катта мусиқа китоби” 925-928 йиллар орасида ёзилган ва у Мансур ибн Нуҳга бағишланган. 1961 йилда Эроннинг “Мусикий Эрон” журналида форс тилида бир неча парча эълон қилинди. Форс тилидаги матни асосида унинг кириш қисми ўзбек тилига ҳам таржима қилинган. Ўрта Осиё, Эрон ва араб мусиқа санъатини яхши билган Форобий ҳалифаликнинг бепоён майдонида кенг тарқалган мусиқа асбоблари ҳақида батафсил маълумот беради. Форобийнинг мусиқа соҳасидаги тадқиқотчилар олдида қўйган талаблари диққатга сазовор бўлиб, назарий тадқиқотнинг зарурий эътиқоди сифатида жаранглайди. У ёзади: “Назарий билимлардан хабардор бўлган етук санъаткор қайси билимда бўлмасин, шу уч нарсага эга бўлиши керак [11,Б.156.]

- 1) ҳар бир билимнинг усул ва қоидаларини тўла билиши лозим;
- 2) шу билимнинг турли ҳолатларида ҳосил бўлган усул ва қоидаларнинг натижаларини шарҳ ва изоҳ этишга қодир ва истеъдодли бўлиши керак;
- 3) мусиқа (санъати) ҳақида нотўғри назарияга эга бўлган ёзувчиларнинг нотўғри назарияларини танқид эта билсин, хато ва тўғри назариялар ўртасидаги фарқни кўрсата билсин ва хатоларни ойдинлаштира олсин”.

Хулоса қилиб айтганда, “Катта мусиқа китоби” асарининг қиммати унинг умумий ва чуқур ғояларидагина эмас, балки Форобий даврида ўрта аср шарқи маданиятининг гуллаб-яшнаган даврида мусиқа санъатининг аҳволи ҳақида кенг маълумот берилишида ҳамдир. Шарқ мусиқа илмидаги ютуқларини янги давр талаблари асосида ривожлангандир ҳамда Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эрон халқларининг маҳаллий мусиқа амалиётига суянган ҳолда соф илмий йўналишда Шарқ мусиқа назариясини янги ривож поғонасига кўтарди. Шунингдек, ушбу олимлар томонидан Шарқ мусиқа илми асослари яратилди, мусиқа атамалари тизими шаклланди.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. Джумаев А.Б. О взаимосвязях музыкальных культур Средней Азии и Индии в древности.// Индия и Центральная Азия. –Т.: 2000, -155 с.
2. Абдурахмон Жомий. Рисолаи мусикий. Форс тилидан Нафас Шодмон таржимаси. –Т.1997. –Б.3.
3. Орипов З. Шарқ мусикий манбашунослиги (X-XI асрлар). –Т.: Фан ва технология, 2008.–Б.9.
4. Farmer H.G. History of Arabian music to the XIII the century.London.: Lusac Co. LTD. 2 ed 1973. – P.175.
5. Ирисов А. Муаллим Ас-Соний.// Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. –Т.:А.Қодирий нашриёти, 1993. –Б.9.
6. Матёқубова О. Оғзаки анъанадаги профессионал музика асосларига кириш. –Т.: Ўқитувчи, 1983. –Б.10.
7. Neubauer, Eekhard. Die Theorie yom iqa: Ubersetzung das Kitab ihsa al-iqa von Abu Nasr al Farabi, 2// Oriens Journal of the International Society for Oriental Research .vol N34, 1994, 105- 173. Leiben, New York, Koln.

8. Назаров А. Форобий ва Ибн Сино муסיкий ритмика хусусида (мумтоз ийкоъ назарияси). –Т.:Гафур Гулом нашриёти, 1995. –Б. 131.
9. Фараби., О происхождении наук В кн: Григорян СН Из истории философии Средней Азии и Ирана 7 12 вв М 1960 (Прилижени стр 150 151 перевод с латинского А.Рубина).
10. Орипов З. Шарқ муסיкий манбашунослиги (X-XI асрлар). Т. 2008.–Б.25.
11. Хайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири.–Т.: Ўзбекистон, 1971.–Б. 156.